Метални украси от Велики Преслав

Петър Димитров

В периода 2002–2004 г., след обхождания на територията на Вътрешния и Външния град (основно по ниската крайречна тераса „Селище") на Велики Преслав, с помощта на металотърсач, са открити множество метални предмети – основно части от ремъчни гарнитури, а също така отделни накити и други единични находки. Поради отсъствието на археологически контекст и несигурната среда, в която са намерени, направеният тук опит за идентификация почива единствено на техните стилови, морфологични и технологични особености и характеристики и сходството им със сигурно датирани паралели. В този смисъл новооткритите примери на средновековна металопластика не могат да послужат за прецизиране на абсолютните дати и хронологията на този вид паметници, но могат да внесат известна яснота в археологическа карта на обекта и допълнят разнообразието на вече известните типове и варианти. Представените тук екземпляри попадат най-общо в границите – IX–XIV в.

Групата находки включва 44 предмета (обр. 1), които се разделят съвсем условно на няколко подгрупи:

1. Накити: нагръден кръст, капковидна висулка от огърлица с изпаднал пълнеж, кръгъл ажурен „медальон" с два прореза, 6 пръстена, 4 плочки за пръстени – вероятно полуфабрикати, част от 1 гривна;

2. Части от ремъчни гарнитури: 4 токи, 1 пафта, 1 правоъгълен носач за колан, част от рамото на Т-образен носач (или фибула ?), 10 апликации, част от оловна гайка за колан, 5 ремъчни накрайника, 1 кръгла апликация с отвор в центъра;

3. Други: половина от конично звънче, сферично копче, закопчалка за книга, част от напръстник, оловен конус с надлъжен отвор и един предмет с неизвестно предназначение.

Накити

• Нагръден кръст, бронзов, лят (обр. 2.1). Размери: 4,6 x 2,7 x 0,13 см. Профилът е тънък, опакото равно. Най-общо раменета имат трапецовидна форма и образуват тип известен като „латински кръст". На по-късото от двете дълги рамена е прикрепено ухо за окачване, разположено напречно на плоскостта на кръста. В центъра на кръста е изобразено малко кръстче без украса, като при всяко от раменета му са оформени трапецовидни улеи, които вероятно имат за цел да очертаят четири лъча из-

Обр. 1. Обща снимка на новооткритите предмети
Fig. 1. General photo of the newly found objects

лизащи от него.

Мотивът с централно вписан, малък кръст е засвидетелстван още при паметници от втората половина на VII век, което показва голямата устойчивост на идеята. Кръстове с подобен медальон са открити в съкровището от Келегей – златен, Ески-Кермен – позлатен и др. (Айбабин 1991, 28–35). Плоските единични кръстове от бронз най-често имат релефни изображения само от едната страна за разлика от стеатитовите и сребърните такива (Дончева-Петкова 1983, 113). За това свидетелства и един екземпляр открит в района на Варна с тази разлика, че при него релефа представлява изображение на Богородица Оранта (Дончева-Петкова 1983, табл. I/6). Половина от сходен по форма, но не и иконография кръст е публикуван от Кр. Миятев през 1922 г. Местонамирането му е неизвестно, тъй като е придобит от частно лице. Авторът го причислява към „палестинския тип кръстове" и го поставя в X-XI век (Миятев 1922, обр. 43). Известен брой напълно аналогични екземпляри се съхраняват и във фонда на НАИМ–БАН. Част от тях е експонирана в зала „Средновековие", където също са датирани в X-XI век. Формата на „латинския кръст" е била популярна и при изработката на двойните кръстове-енколпиони открити в археологически датирани пластове от IX-X век. Такива се намират във фонда на РИМ–Варна (Дончева-Петкова 1983, 116, табл. II/1–3; III/1–4; V/1; VI/1). Единичните кръстове и кръстовете-реликвиари с форма на „латински кръст", които като цяло са по-редки от тези с правоъгълен контур, представляват свидетелство за внос на предмети на християнския култ от Светите земи, от района на Смирна или Константинопол (Дончева-Петкова 1983, 124). При разглеждания екземпляр явно се акцентира върху самата символика на кръста, която е подчертана и при релефа, където е добавен втори, по-малък такъв, отново със същата форма.

Това ни насочва към предположението, че находката най-вероятно копира образец произхождащ от Светите земи и се отнася към X-XI век.

• Ажурен бронзов медальон (пандантив) с два прореза, лят (обр. 2.2). Размери: диаметър 1,35 см; дебелина 0,12 см. Има кръгла, леко издължена форма. В горната част, напречно на плоскостта на медальона е закрепен малък петлик за окачване. Противоположно на петлика, в долната си част медальонът е вдлъбнат. Профилът е тънък и прав. Опакото е равно. С помощта на два симетрично разположени прореза е очертана фигура вписана в окръжност. Тя е с форма на неправилен ромб, като повърхността ѝ е лишена от украса и е напълно гладка.

Не са известни точни паралели, но екземплярът носи редица от белезите на художествения метал произвеждан в периода X-XI век.

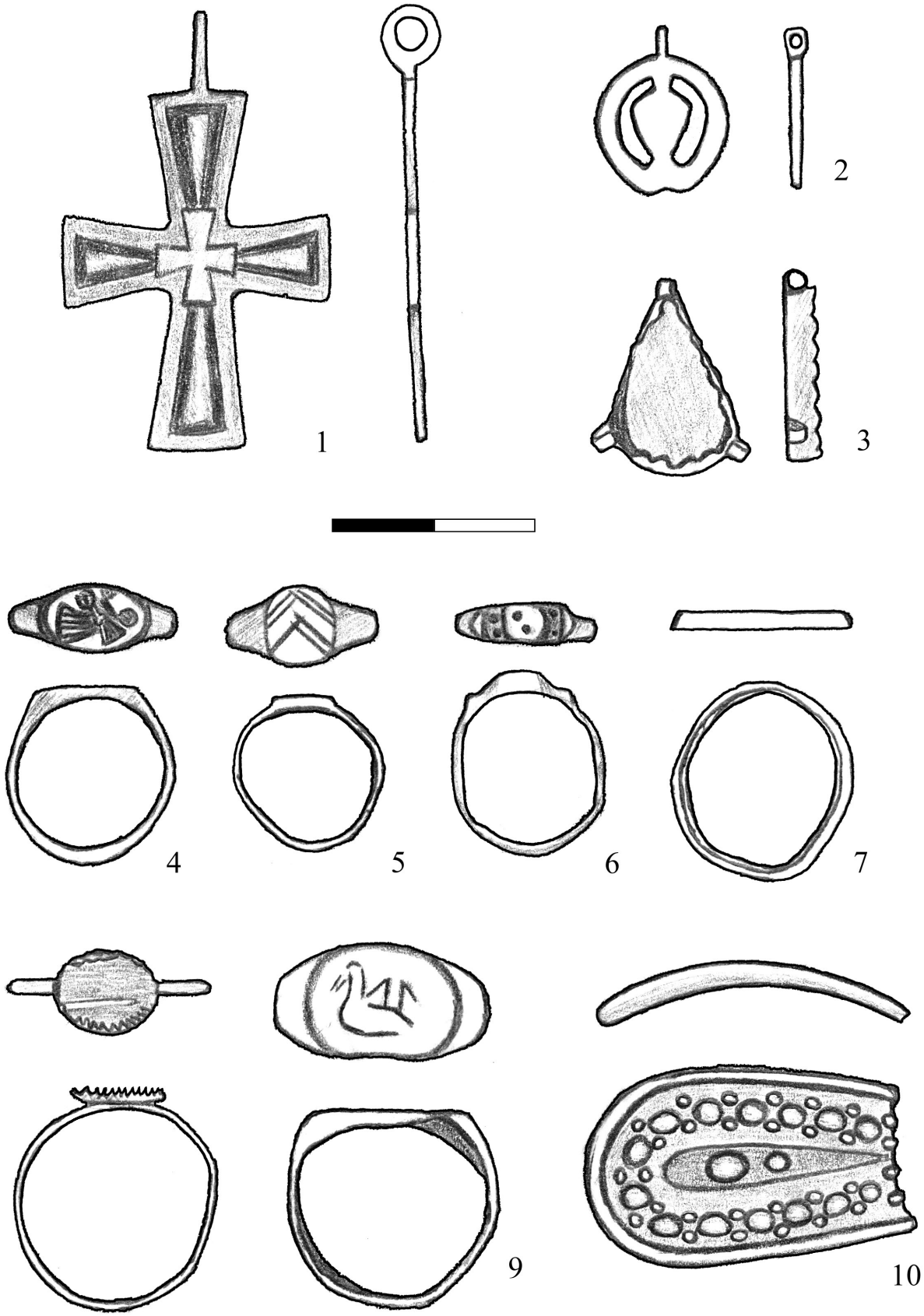
• Бронзов медальон-гнездо за окачване с изпаднал пълнеж (обр. 2.3). Размери: 2,07 х 1,62 х 0,43 см. Към трите условни върха на кабошона е припоена по една пластинка. Впоследствие те са завити навътре образувайки отвори за окачване от трите страни на гнездото, през които е прокарвана нишката на която е висял. Опакото е равно. Бордюрът на гнездото е нагънат вълнообразно така, че обрамчвайки камъка да го декорира допълнително. Гнездото е сравнително дълбоко и явно е било предназначено за камък с големи размери.

• Седем медальона с листовидна форма са част от двустранната златна огърлица от Преславското съкровище (Тотев 1983, 40, 41, фиг. 6, 7). Там те са провесени на верижки, чрез петлици разположени в горния им край. Гнездата са запълнени и украсени в техниката на преградъчния емайл. Най-вероятно и настоящата висулка се вмества в границите IX–XI век.

Пръстените са един от най-разпространените накити през средновековието – носен от всички, без разлика във възраст, пол и социална принадлежност. Формата на този накит е твърде консервативна и претърпява малко изменения от античността до края на средновековието.

Новооткритите пръстени представляват интерес най-вече в декоративно и стилово отношение. По вида на материала, използван за изработката им и техниката на гравиране на украсата могат да се отнесат към масовото производство предназначено за широк кръг потребители. Някои от тях вероятно и копират образци на елитарното ювелирно изкуство, но обикновеният метал и начинът на отливане предполага, че те са били притежание на относително бедни членове на обществото. Изображенията, гравирани върху плочките им, са характерни за периода на IV–VI, XI–XII и XIII–XIV век.

• Пръстен (обр. 2.4) – бронзов, лят с плоска овална плочка. Размери: диаметър на халката 1,77 см; дебелина на халката 0,12 см. Халката е с полукръгло сечение и е затворена чрез припойване в срещуположния на плочката край. Върху плочката плътно, с тънко острие е гравирана в 3/4 фас (леко обърната на дясно) човешка фигура в цял ръст, най-вероятно женска. Стилът и качеството на рисунъка, както и силуета на фигурата позволяват да се допусне, че това е изображение на женско божество от гръко-римския Пантеон (Нике, Фортуна?). Облечена е в дълга, пристегната в кръста дреха, която надолу се надипля – това е акцентирано чрез множество вертикални канелюри. Лявата ръка е свита в лакътя и държи неизвестен предмет с продълговата форма, придържан изглежда от дясната ръка. По главата на фигурата не могат да се различат никакви особености или детайли, освен, че косата най-вероятно е прибрана

Обр. 2. Накити
Fig. 2. Jewellery

и образува кръг около главата.

Имайки предвид образа, пръстенът трудно може да бъде прибавен към произведенията на средновековния художествен метал. Известно е, че изображенията на небесните персонажи в раннохристиянското изкуство на Византия, в редица случаи имат за прототип иконографията на антични божества от гръко-римския пантеон. Това най-силно е изразено по отношение на Ника-Тюхе и Фортуна-Тюхе, олицетворяващи безсмъртието в епохата на религиозен синкретизъм – през I–III век (Залесская 1998, 245). На монетите, императорските и консулските диптиси, медальони и блюда, до времето на Юстиниян I (527–565 г.), Ника има единствено значението на „победа". На редица посветителни надписи от VI-VII век, името на Фортуна вече носи друго значение и се схваща, като „Христова Фортуна" (Ἀγαθή Τύχη Ἰησού Χριστού βοθει) и предшества формулата „IC XC NIKA", станала обичайна за византийските паметници след VIII век (Залесская 1991, 42–44). Ника получава и функции сходни с тези на светиите „драконоборци" и ангелите „победители над болести и зло". В този й аспект са известни множество изображения на Ника от периода III–IV век, най-вече от Египет – Хермопол, Фаюм, Луксор, Ахим, Навкратис, Александрия и др. (Залесская 1998, 246). Към VI век Ника постепенно се превръща в християнския ангел – неизменен персонаж в основните празнични сцени от Новия Завет и триумфалния цикъл прославящ деянията на византийските василевси (Залесская 1997, 14). Всички тези особености позволяват да се направи заключението, че преславският пръстен представлява произведение на художествения метал от епохата на ранното християнство и трябва да бъде отнесен най-общо във времето IV–VI век. Близък по форма и донякъде украса, пример е открит в гроб, при проучването на печенежкия некропол от XI в. до с. Одърци (Doncheva-Petkova 1998, fig. 4/f). Формата на халката и плочката са еднакви, но при изображението има очевидни различия. Гравирането е извършено с тънко острие. Напълно неясно е какво представлява самата фигура – силно стилизирано подражание на неизвестен оригинал или непозната фигура (мотив) свързана с етническите особености на некропола!? Този възможен (донякъде) паралел значително разширява хронологичните граници и силно затруднява една по-конкретна интерпретация на паметника. Изобразената върху преславския пръстен фигура на римска богиня, от една страна и хронологически отдалечената от вероятния си първообраз реминисценция на пръстена от Одърци, от друга, изключва всякакви преки технологични и морфологични влияния. Хипотетично, типологична връзка между двата екземпляра може да съществува само в случай че пръстен с късноантичен произход, подобен на преславския, попадайки в по-късно време (?) в печенежка среда, е бил преизползван и впоследствие са направени опити за подражанието му. Може би в резултат на такъв процес е и находката от Одърския некропол. Разбира се, това е само една теоретична възможност, която засега не намира по-солидна подкрепа, освен доста спорната теза, че пръстените от XI-XII век представляват синтез между късноримски форми и византийска орнаментика (Aleksova 1966, 82-83). Един бронзов пръстен от Мюнхенската колекция има същите халка и плочка и изображение на ангел, носещ някои от чертите на Ника-Фортуна: изправен в цял ръст и поза 3/4 на дясно. Пръстенът е датиран в X–XII век (Stiegemann 2001, 331, №IV.69).

• Бронзов пръстен с плочка, лят (обр. 2.5). Размери: диаметър на халката 1,6 см; дебелина на халката 0,09 см. Халката е тънка, с плоско сечение. Плочката има правоъгълна форма със заоблени ъгли. Украсата й се състои от 7 врязани линии – два чифта в горната й част, срещащи се под прав ъгъл, а под тях още две, които следват същата

схема, но се засичат с единична такава.

Пръстени от този тип не са известни в епохата на Средновековието и допускаме, че разгледаният вероятно принадлежи към произведенията на античната металопластика.

• Бронзов пръстен, лят (обр. 2.6). Размери: диаметър на халката 1,6 см; дебелина на халката 0,08 см. Халката е тънка, почти плоска, затворена в противоположния на плочката край, чрез запояване на краищата, изразено в удебелението на това място. Има плочка с неправилна четириъгълна форма. От двете страни е „фланкирана" с по едно „шипче". Украсата се състои от общо седем вдълбани точки – две върху лицето на плочката – диагонално разположени и още по две в страните й, както и една под едно от шипчетата.

Пръстените от този тип са сравнително добре представени в средновековното селище от XI-XII век при Дядово (Borisov 1989, 278, 280, fig. 32/a–d), където са открити четири подобни екземпляра. На един плочката е украсена с 12-13 точки „птиче око", а при друг, на нея е гравирано неясно изображение. Само един от тях има орнамент „птиче око", както по лицевата част на плочката, така и на страните под нея (5-6 точки). На територията на България такива пръстени са известни от селището при с. Любеново, Хасковско (Аладжов, Балабанян 1972, 135, фиг. 40_2), некрополът при с. Татул (Балкански 1977, албум). От територията на Р Македония – в района около Прилеп (Babić 1975, 131, fig. 9) е открит пръстен, почти идентичен на преславския и поставен най-общо в IX-X век, при това без да бъдат изложени някакви сериозни аргументи в полза на такава датировка. Лицевата част на плочката му е украсена с четири ромбовидно разположени точки „птиче око", но не се забелязват такива в страните под нея. И тук се забелязват пластично оформени шиповидни елементи от двете й страни. Сравнително наскоро публикуваните средновековни некрополи Крстеви и Пепелиште в Република Македония, значително допълват и обогатяват разнообразието от варианти на разглеждания тип (Манева 2000а, табл. XX/6, 9; Манева 2000б, табл. XXIII–XXV). Най-близки са три пръстена от Пепелиште датирани заедно с некропола в XI-XII век, а тези от Крстеви по същия начин са поставени в периода края на X–началото на XII век. (Манева 2000а, 131; Манева 2000б, 124). От Гърция също са известни примери от типа (Davidson 1952, 229, Pl. $104_{1897, 1898}$).

Предвид разгледаните аналогии и стратиграфската картина на Велики Преслав въпросният екземпляр едва ли може да бъде отнесен във време по-късно от средата на XI век.

• Бронзов пръстен-халка, лят (обр. 2.7). Размери: диаметър на халката 1,93 см; дебелина на халката 0,1 см. Има правоъгълно, почти плоско сечение. Липсва каквато и да е украса. Широко разпространен тип поради простотата на изработка. Произвеждани са от медна или бронзова тел с кръгло или четвъртито сечение.

Аналогични екземпляри с непрекъсваща халка с правоъгълно сечение са открити в Одърци (Doncheva-Petkova 1998, фиг. 4/a) и др. Известни са и варианти, чиято халка е с два допиращи се края – с. Татул, Кърджалийско (Балкански 1983, 95). В старобългарския некропол при с. Кюлевча са открити няколко (Вължарова 1976, обр. 82/6, 9, 10; 83/ 1, 4, 7, 8), а също и в некрополите Абланица-2, Бабово, Галиче, Гарван-1, Мишевско, Нановица, Разделна, Слащен, Якимово (м. Железен мост) и др. (Вължарова 1976, 378, табл. 19), които са датирани в границите IX–XI век. Очевидно не съществуват обективни причини за прекратяване използването на типа и в следващите столетия.

• Бронзов пръстен с много тънка халка с кръгло сечение, лят (обр. 2.8). Размери:

диаметър на халката 2,14 см; дебелина на халката 0,09 см; диаметър на кабошона 1,05 см. Към нея е припоено съвсем плитко гнездо с овална форма, от което е изпаднал пълнежът, най-вероятно полускъпоценен камък или стъклена паста. Ръбът на кабошона представлява редица от множество малки зъбчета с триъгълна форма, служещи за придържане на съдържанието му.

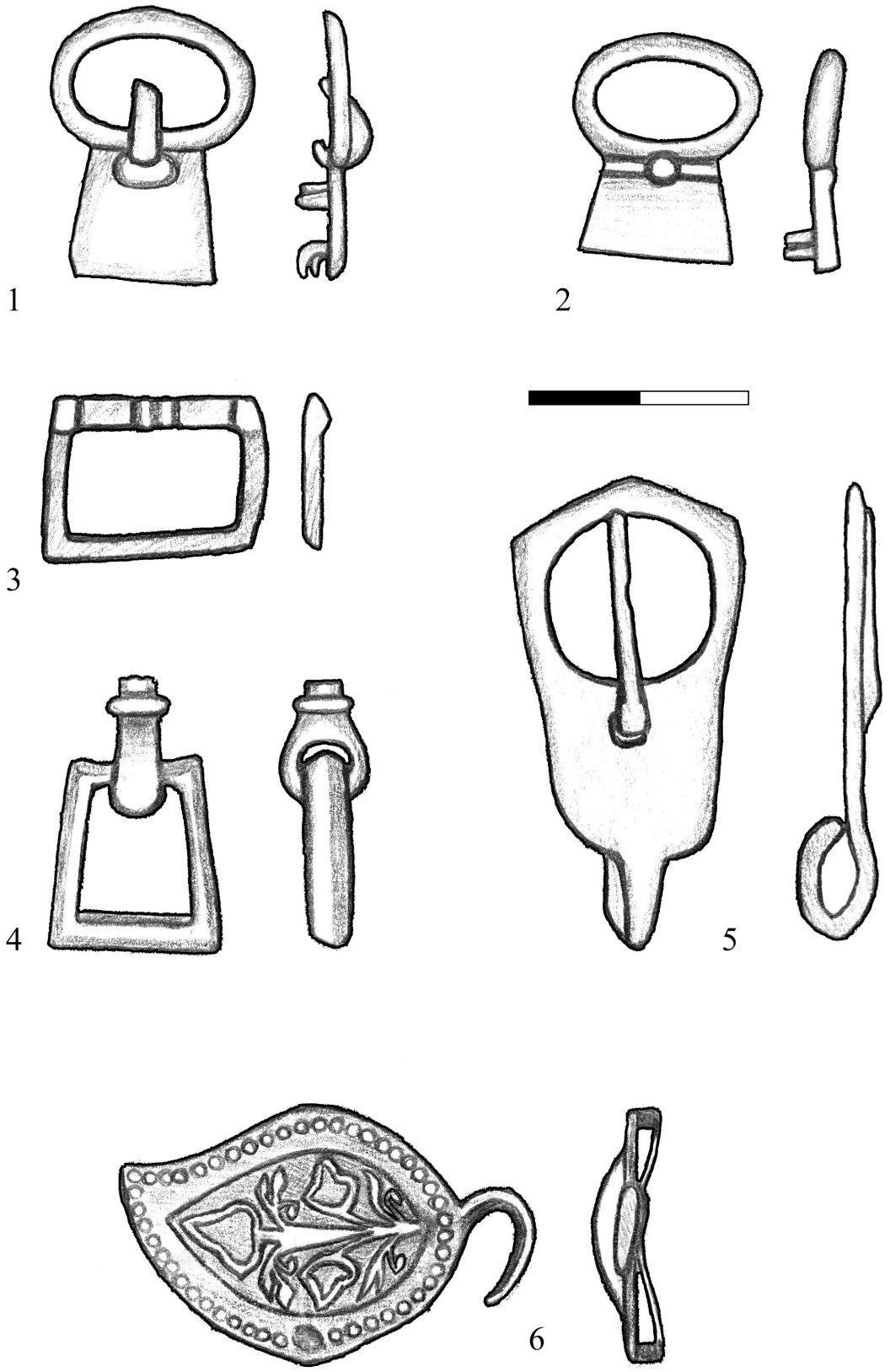
Пръстени с относително тънка халка и кръгъл плитък кабошон са открити сред погребалния инвентар на салтовския некропол Тепсен в Крим, където са датирани с останалите материали, в периода VII–X век (Баранов 1989, 164, рис. 4: 33, 39). Преславският трябва да се отнесе по-скоро към края на IX-X век.

• Бронзов пръстен с плочка, лят (обр. 2.9). Размери: диаметър на халката 2,21 см; дебелина на халката 0,11 см. Халката е сравнително широка, има плоско сечение. Плавно се разширява, като постепенно достига ширината на плочката. Плочка с гладка повърхност украсена чрез плитко гравиране. Ясно се различава стилизирано изображение на птица. Животното е гравирано в профил, в ход на дясно. Не се забелязва стремеж към подчертаване характерните особености на вида. Птицата изглежда е представена с полуразперени криле. Шията е издължена, а главата завършва с дълъг клюн. Този силует донякъде напомня чертите на водоплаваща птица (патица, лебед, пеликан – ?). Този извод се налага и от позата ѝ, където е предадена без крака, които сякаш са прибрани под тялото, явно с цел да се покаже по-специфично състояние на движение или покой – плаваща/лежаща.

Изписването на различни видове птици, предимно пауни, фазани, гълъби, патици, орли и др. намира широко разпространение в християнското изкуство. В едни случаи те символизират разнообразието на животинските видове в райските градини (Дурново 1979, 179), в други изпълняват функции на посланици на небето (Даркевич 1975, 202). Според вярванията на народите от Средна Азия, патицата олицетворява семейното благополучие. Нейното пресъздаване се свързва с отразяването на някои символики, залегнали в сасанидската културна традиция (Protič 1930, 137–159; Райс 1939, 207-208; Грабар 1983, 38–67), откъдето са получили известност в литературата и като „сасанидски патици". Типът пръстени, при които халката се разширява и образува „щитче" с украса, са разпространени основно през XI-XII век. След края на XII век, те се развиват, като халка с отделно припоена овална плочка (Балкански 1983, 95).

Пръстени с изображения на птици се откриват сравнително често на територията на българските средновековни селища и некрополи от XI–XIII век. Близки паралели са известни от некропола при Мишевско (Възарова 1976, обр. 193/1, 2; Евтимова 1992, табл. I/4, 5, 6, 301), Пернишката крепост (Чангова 1992, обр. 122/17) и други обекти, където са датирани в същите хронологични рамки. Подобно на пръстените с изображение на „пентаграм" и тези са били изключително популярни през X–XI в., за което говори широкото им разпространение от Коринт до Прибалтика и от Константинопол до Централна Европа (Чангова 1992, 133).

• Отчупен край от лята бронзова гривна с отворени краища (обр. 2.10). Размери: дебелина 0,27 см. Пластината от която е изработена има сравнително дебел профил и равно опако. Външната, декоративна повърхност (лицето), е плътно украсена с композиция от множество пъпки, обрамчени от широк изпъкнал бордюр, минаващ по ръба на гривната. Средната част е заета от вдлъбнат, издължен капковиден медальон, в средата на който също са поставени две пъпки – голяма и по-малка под нея. В образуваното между него и външния бордюр поле са разположени три низа пъпковид-

Обр. 3. Колании и ремъчни гарнитури
Fig. 3. Belt-fittings

ни издатъци, в следния ритъм – един ред пъпки е фланкиран от два такива с малки пъпчици, които същевременно образуват отделни двойки и разделят една от друга големите гранули.

Стилът на украсата, гъсто нанесеният „тежък" орнамент и масивността на гривната са характерни белези за художествения метал на късното средновековие и поточно от времето на Второто българско царство – XII–XIV век.

Части от ремъчни гарнитури

Частите от колани, ремъци за конска сбруя и украсите за такива са общо 26 и представляват най-многобройната група сред разглежданите находки. И тук както в мнозинството от случаите елементите от „български колани" са намерени, като отделни находки от различни комплекти – токи, накрайници и апликации. Някои от тях са вторично употребени като висулки на огърлица (обр. 4.8, обр. 5.5–?). През VIII и IX век модата на украсените колани има ограничена популярност и едва в X век отново добива широко разпространение, за което свидетелстват многобройните екземпляри открити при разкопките на почти всички обекти от този период (Рашев 1992, 244).

Нови два примера още веднъж показват „тиражирането" на излетите от бронз токи с овална (слабо арковидна) рама.

• Едната има размери: 2,6 x 2 x 0,23 см (обр. 3.1). Тя спада към токите с овална рама със слабо изразен връх и неподвижно закрепена трапецовидна плочка с равен край, по класификацията на Ст. Станилов (Станилов 1991, 7). Рамата е с полукръгло сечение. Профилът е сравнително дебел и огънат по посока извивката на езика. Опакото е равно. Езикът е широк, счупен в средата и е огънат около оста на шийката през отвор с овална форма. Интересно е, че закрепването към ремъка е ставало с помощта едновременно на шипове и нитове разположени два по два симетрично на опакото на плочката – два прави нита под рамата и два извити шипа под тях.

• Вторият екземпляр е лята бронзова тока за ремък с размери: 2,14 x 1,83 x 0,3 см (обр. 3.2). Също спада към токите с овална рама и неподвижно закрепена трапецовидна плочка с равен край. Рамата има кръгло сечение и още по-слабо изразен връх. Профилът е дебел, но тук е извит обратно на дъгата на изпадналия език. Езикът е бил тесен и огънат около оста на шийката през съвсем малък отвор с кръгла форма. На границата между рамата и плочката има малък канал, вероятно с декоративна цел, който прекъсва при отвора за езика на токата. Закрепването към ремъка е ставало с помощта на два ниско разположени прави нита на опакото на плочката.

Токите с овална рама и права, извита или щитовидно оформена в края плочка, са характерни за периода IX–X век (Станилов 1991, 7, обр. 2; Станилов 1995, 112-113, обр. 3/24, 25), но употребата им се е запазила и в първите десетилетия на XI век, за което свидетелстват множество паралели от Плиска (Георгиев, Витлянов 2001, обр. 70/22), Стърмен, Русенско (Hensel 1980, 152, rys. 129, 626), Якимово, Михайловградско (Милчев 1963, 34, обр. 14), ранносредновековната крепост при с. Скала (Йотов, Атанасов 1998, 107, табл. CXIII/431, 432), Пъкуюл луи Соаре (Diaconu, Vilceanu 1972, 157, fig. 62_{12}) и др.

• Рама от лята бронзова тока за ремък (обр. 3.3). Размери: 2,1 x 1,48 x 0,26 см. Езикът не е запазен. Има правоъгълна форма. Двата предни ъгъла на токата изпъкват релефно над останалата част от рамата. Нейната предна част е с по-голяма дебелина от другите, като в средата е направен улей за езика й.

Рамата носи характерните белези на модата при тези украси в IX-X век.

• Бронзов двусъставен носач (?), лят (обр. 3.4). Размери: 2,7 x 1,68 x 0,94 см. Състои се от трапецовидна рамка с правоъгълно сечение, съединена посредством подвижна връзка към носещата част. Тя представлява сравнително плосък, овален елемент с отвор и издължена цилиндрична горна част – държател. Твърде е възможно той да е имал продължение, отчупено в момента или пък при отливането се е образувала неравна повърхност на това място. Близо до върха е оформен околовръстен релефен ръб, възможно с цел да служи за застопоряване след промушването (прикрепването) му към ремъка.

Най-вероятно датировката не преминава границата X-XI век.

• Желязна тока за ремък (обр. 3.5). Размери: 4,55 x 2,17 x 0,2 см. На практика токата е едносъставна, тъй като опорната рама и плочката са отлети заедно. Профилът е тънък, опакото равно. Рамата отвън има форма на петоъгълник, а отвътре е кръгла. Токата е най-широка в предната част на рамата, която постепенно се стеснява и след съвсем леко присвиване, приблизително в средата, образува плочка. Същински носач тук липсва, но тази функция се изпълнява от петлик с овална форма в самия край на плочката, извит напречно на плоскостта на токата. Езикът е тънък, с лека чупка над основата. Захванат е към ос образувана от съвсем малък отвор с квадратна форма, направен близо до условната „шийка".

Желязна тока със същата форма е открита при манастира на Голямата базилика в Плиска и датирана в X–XI век (Георгиев, Витлянов 2001, 146, фиг. 78/18). При нея външният трапецовиден контур на рамата е повторен и от вътрешния, докато същият на преславската е почти кръгъл. Очевидно токата от Велики Преслав представлява вариант на типа и също може да се постави в това време.

• Лята бронзова пафта с листовидна, извита форма и сравнително малки размери (обр. 3.6). Размери: 3,97 x 2,46 x 0,67 см. Профилът е сравнително дебел и прав, а в средната част изпъква полусферично. Прикрепването на ремъка е ставало, чрез промушването му в метална гайка, под формата на тънка лента с извити под прав ъгъл краища, припоени към двата срещуположни ръба на апликацията по ширина. Пафтата има форма на слабо извито листо с връх и основа, от която излиза кукичка за закачане към петлика на друга такава. Същевременно кукичката представлява и клонката на листото. Украсата е разположена в два „регистъра". Първият включва равната част на пластината, играеща роля на рамка около същинската, централна част на композицията, която е изпъкнала. По периферията на апликацията минава непрекъснат ред от „псевдогранули" точно повтарящ контура й. Изпъкналата част е заета от единичен флорален орнамент с множество сложни елементи. Това е своеобразен трилистник, състоящ се от три големи листа, предадени с двоен контур – един централен отгоре и два по-малки, които го фланкират отдолу. В основата и непосредствено под големия лист с единичен контур са изобразени две двойки малки клонки – горните са тройни, а долните тройна и двойна. Така е постигнато разнообразие в ритъма на мотива – големите листа се редуват с малки. Лицевата пластина е така изчукана отвътре, че украсата там личи в негатив.

Намерената при разкопките на некропола от Нови Пазар единична пафта е датирана с целия комплекс в края на VIII–началото на IX век (Станчев, Иванов 1958, 100, 109, табл. XXIII: 8). Имайки предвид факта, че находката не е открита в гроб, съществува и възможност тя да е по-късна. Примери със сходна форма и размери, са известни още от Търново (Попов 1985, табл. I_7), средновековното селище над тракийския град

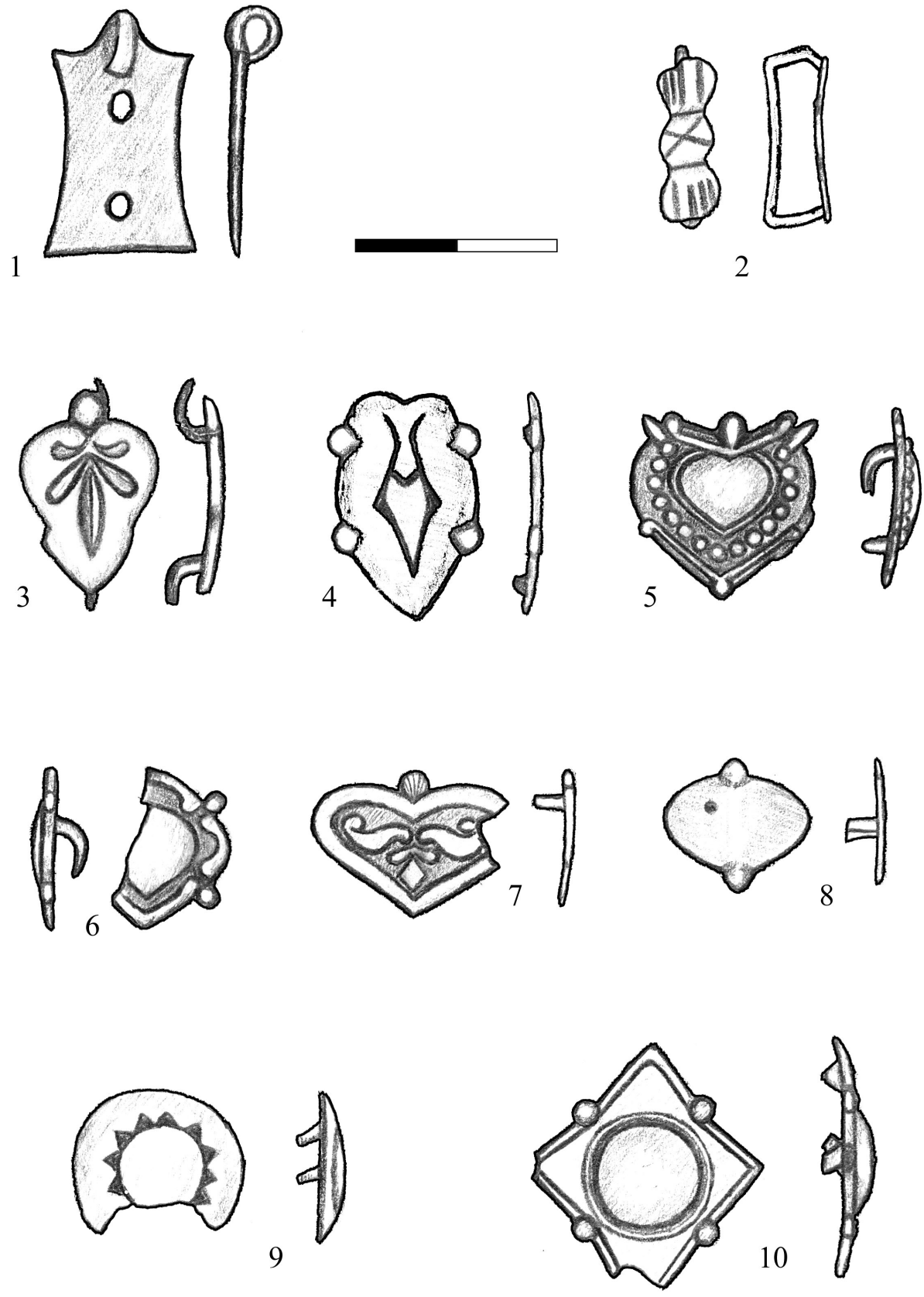
Севтополис (Чангова 1972, 116, обр. 95_1), колекцията на РИМ–Варна (Нешева 1985, 116, табл. III), както и от средновековния некропол при Габрово (Койчева 1992, 267, обр. $3_{5, 6}$). Няколко, вероятно също средновековни пафти, са открити и при разкопките на т. нар. Морска базилика в Несебър, Кюстендил и с. Баткун, Пазарджишко (Станчев, Иванов 1958, 100, обр. 27_1; 27_2), като тази от Баткун е датирана доста несигурно в XI век. Всички те имат форма на кръгла, куха полусфера, с издаден отстрани плосък ръб насечен от радиални ивици. Срещуположният на закачането край е остро издаден навън. Плоският обиколен ръб и заостреният край са характерни особености и за преславската. Освен формата, това което най-съществено ги отличава е украсата – тя се състои от един сравнително устойчив тип многолистна розета с пъпка в средата. Понякога пъпката липсва (Несебър) или розетата е със 7 (Нови Пазар, Баткун), 8 (Несебър) или 10 листа, какъвто вариант има при една значително по-късна пафта от Владая – Райко Даскалово (Станчев, Иванов 1958, 100, обр. 27_3). Последната ясно показва тенденциите в еволюцията на тези гарнитури – с времето те стават все по развити и усложнени по отношение на морфология и орнамент. Също така, няколко, почти идентични с преславската като размери и украса, екземпляра, присъстват в частни колекции и според собствениците им са открити с други материали от XIV-XV век.

Липсата на достоверна датировка на почти всички известни досега примери силно затруднява създаването на една относително точна хронологическа скала за този вид паметници. Фактът, че при всички изображения на женски костюми в църковната стенопис от XII–XIV век отсъстват пафти, показва, че те все още не са типичен елемент от облеклото или поне на луксозното, носители на каквото най-често са изписвани (обикновено ктитори). Едно от най-ранните писмени сведения за носене на чапрази (пафти) в българските земи е от 1785-1786 г., когато са споменати в пътеписа на Савиюр Люзинян – французин повикан на служба при Али бей в Кайро. По пътя до Цариград, той отбелязва наличието на „чопрази" при облеклото на жените в района на Вакарел (Наследникова 1974, 73). Очевидно пафтите като гарнитура към колана и облеклото се разпространяват сравнително късно и намират по-широка употреба след края на XIV–началото на XV век (Атанасов 1987, 26). Евентуално и разглежданата може да бъде поставена най-общо в този период, имайки предвид и значителния културен пласт на Велики Преслав от XIII–началото на XIV век.

• Бронзова апликация с правоъгълна форма и конкавно извити страни, лята (обр. 4.1). Размери: 2,5 x 1,45 x 0,08 см. Профилът е прав, а повърхността е без никаква украса. Опакото е равно. Едната от тесните страни на гарнитурата завършва с издължен и подвит край образуващ ухо за окачване. По надлъжната ѝ ос близо до двете тесни страни са направени два отвора. Не е напълно ясна целта на тези отвори – възможно е те да имат не декоративно предназначение, а да служат за прикрепване на апликацията към ремъка. В този случай ухото за окачване служи за носач на различни принадлежности и атрибути към колана.

Подобни гарнитури намират разпространение през VI-VII век и за техен център на разпространение е сочен аварският каганат.

• Бронзова апликация-гайка, за ремък (обр. 4.2). Размери: 1,94 x 0,74 x 0,75 см. Лицевата част има издължена осморковидна форма, която се състои от три отчетливо разделени една от друга части. Апликацията се е прикрепвала към ремъка чрез нанизване, с помощта на тънка правоъгълна гайка, с четириъгълно сечение, запоена към декоративната пластина. На повърхността с врязване са предадени два основни мотива: централната композиция представлява кръстосана „превръзка" ограничена

Обр. 4. Колании и ремъчни гарнитури
Fig. 4. Belt-fittings

от двете страни с по една права черта, а страничните „крила" на апликацията са украсени с по четири успоредни, надлъжно нанесени резки с различна дължина.

Не са ни известни точни аналогии на тази гарнитура, но украсата ѝ намира близост с орнамента върху плочката на един пръстен с подобна издължена форма, открит в средновековния некропол при с. Галиче (Въжарова 1976, обр. 143/8). При него кръстосаните „превръзки" са две, които „пристягат" от двете страни централното поле, оставено тук без украса. Според Ж. Въжарова (Въжарова 1976, 378, табл. 19) такива пръстени са открити и в некрополите Гарван-2, Градешница и Долни Луковит. Хронологическите рамки на тези некрополи са доста широки – IX–XI век и поради тази причина преславската апликация може най-общо да бъде поставена в същите граници.

• Лята бронзова апликация с издължена листовидна форма. Размери: 2,2 х 1,49 х 0,14 см. Профилът е дебел и слабо извит (обр. 4.3). Опакото е равно. Закрепването към ремъка е било с два разположени надлъжно, извити навън нита. В основата има голям пъпковиден издатък с две релефни ивици. По двете страни на бордюра е оформена по една гънка. Повърхността е украсена с врязана, разчленена петлистна палмета. Горните листа са представени, като две извити навън, условни волути, страничните по-заоблени, а средното е остро.

Сравнително точни аналогии се намират в РИМ–Варна – 10 на брой (Плетньов, Павлова 2000, 65, 164, 219, табл. XXVIII/483–494). Разликата при тези варианти е, че при тях листата на палметите не се свързват (допират) по между си, както и най-близките до основата два листа са направени по-плитко и небрежно. Закрепването при варненските апликации е с помощта на прави нитове и кръгли пластинки, а не с извити нитове (шипове). Няколко други са известни от музеите в Разград, Търговище – 2 от с. Надарево (Конаклиев 2005, табл. I:6, инв. №4321/31) и Добрич – 2 от крепостта при с. Попрусаново, Силистренско (Инв. №Ас 2445). Други две са намерени в старобългарската крепост при с. Завет. Мотивите с петлистни палмети са характерни за украсата на старобългарските ремъчни накрайници, преславската каменна пластика (Ваклинова 1993, обр. 2) и др. Датировката на варненските е поставена в X век (Плетньов, Павлова 2000, 117).

• Лята бронзова апликация с издължена листовидна форма (обр. 4.4). Размери: 2,36 х 1,63 х 0,13 см. Тънък профил и леко извит. Опакото е равно. Закрепването е осъществено с два прави нита – по един в основата и върха. Бордюрът е украсен с четири симетрично разположени, в добре очертани от двете страни гънки, пъпковидни издатъка. Лицето е украсено с врязано изображение, наподобяващо висяща с главата надолу риба, като „опашката" ѝ е оставена „отворена" към основата. Варианти на същия мотив присъстват при няколко апликации публикувани от Р. Рашев (Рашев 1984, 129–135) и С. Станилов (Станилов 2005, обр. 3: 1, 2). За разлика от преславската, при тях тази фигура винаги е съчетана в композиция с други, така че да образуват стилизирано човешко лице и бива интерпретирана, като нос. Сходни като форма, но не и орнаментално, апликации са открити също при разкопките на базиликата в м. „Стамбол Йолу" – Велики Преслав (Тотев 2004, 240, обр. 7_5) и крепостта при с. Завет. Такива се съхраняват и във фондовете на РИМ–Варна – 4 (Плетньов, Павлова 2000, табл. XXIV/427–429, 61; табл. XXV/430, 215, 216), ИМ–Добрич – 3 (Инв. №Ас 2217, №2202, №2203), РИМ–Шумен (Инв. №21831). За разлика от преславската, всички те имат бордюр украсен с пет пъпковидни издатъка и един в основата. Украсата обикновено се състои от т. нар. „вейки" с врязани между клонките „капки" и триъгълници,

наподобяващи средното листо на петлистна палмета.

Апликациите от посочените варианти нямат точни аналогии извън Дунавските земи, като според В. Плетньов и В. Павлова те образуват голяма типологична група характерна за староунгарската и старобългарската металопластика от края на IX–X век (Плетньов, Павлова 2000, 62, 116).

Следващият тип апликации биват определяни с различни названия – сърцевидни, щитовидни (в зависимост от това дали имат равни страни и основи или са разчленени от шиповидни издатъци), (Плетньов, Павлова 2000, 63), а още и „Преславски тип" (Станилов 1993а, 150).

• Първата апликация от въпросната група находки (обр. 4.5) е открита смачкана почти на кълбо. Излята е от бронз, има сравнително големи размери и тънък профил. Размери: 1,85 х 1,82 х 0,07 см. Опакото е негатив на лицето. Закрепването е ставало с помощта на три шиповидни нита – два при основата, извити навътре и един прав до върха. Украсата включва осем издатъка с различно естество – в основата е разположен един централен, между два островърхи и още два обли – във вид на волути излизащи от тънки стебла. Върхът е обрамчен от други три волутни края на тънко стебло. Центърът на композицията е зает от изпъкнал сърцевиден „медальон" с гладка повърхност, обрамчен от тясна ивица и „псевдоперлен" ред. Бордюрът е гладък.

Аналогични апликации се намират в колекциите на НАИМ–БАН, РИМ–Варна – 8 броя (Плетньов, Павлова 2000, табл. XLV/788–795, 236), ИМ–Добрич (Станилов 1993а, 150, обр. 6_{6-7}), РИМ–Шумен, ИМ–Търговище – 7 намерени при с. Надарево (Конаклиев 2005, табл. I: 3), а също и непубликувани от Разград. Идентична е открита и при проучването на крепостта над „Балък дере", до Ивайловград, която към момента вероятно е най-южната находка от този тип в днешните български земи. Точни аналогии извън ареала на разпространение на старобългарската култура, засега не са известни. Отделни елементи от орнамента като „палмети", „вейки" и „псевдоперлени редове" намират сходство с паметници в Унгария от X век. Голямото разнообразие от варианти на територията на българските земи „предполага производството им в различни ателиета и майстори, интерпретирали орнамента в рамките на един стил характерен за старобългарската металопластика от X век" (Станилов 1993а, 150).

• Половина от бронзова лята апликация с листовидна форма (обр. 4.6). Размери: 1,63 х 2,1 х 0,14 см. Има малки размери и сравнително дебел профил. Опакото е негативен образ на лицето. Закрепването най-вероятно е било с два нита, от които само единият е запазен. Ръбът е украсен с четири симетрично разположени по страните издатъка (пъпки) с овална форма. Централното поле е заето с релефно изпъкнал сърцевиден „медальон" обрамчен от тясна гладка ивица. Бордюрът е бил декориран с четири широки релефни дъги със завити във волути навътре краища.

Находката намира паралели с апликации от НАИМ–БАН – 1 (Инв. №5102) (Станилов 1991, 17), РИМ–Варна – 2 (Плетньов, Павлова 2000, табл. XX/377, 358, 54, 156, 211), с. Ветрен, Силистренско (Станилов 1993б, обр. 2/13, 14) и крепостта при с. Пет могили, Шуменско (Атанасов, Йорданов 1994, 20-21, табл. III/15) – всички датирани в IX–X век. Сходни на тях се намират в ИМ–Добрич – 6 (Инв. №Ас 1796; 2231; 2236; 2215; 2484; 2443 от крепостта при с. Попрусаново, Силистренско), ИМ–Търговище (Инв. №4321/22; 4321/26), РИМ–Шумен (Инв. №21461) и Разград. От този вариант са и две апликации от Диногеция (Ştefan, Barnea, Comşa 1967, 297, fig. 173_{11}) и Пъкуюл Луи Соаре (Diaconu 1969, 501, Abb. 1_2) датирани от проучвателите им в XI век. Преславската също може да

се отнесе към X-XI век.

• Бронзова лята апликация с релефна украса (обр. 4.7). Размери: 2,2 x 1,5 x 0,12 см. Профилът е относително дебел, опакото е равно. Закрепването е посредством два успоредни прави нита припоени близо до основата. Орнаментът е вписан в рамка, оформена от широк гладък бордюр. В основата е разположен един пъпковиден издатък, чиято повърхност е набраздена от надлъжни канелюри. Централното поле на лицето е заето от петлистна „палмета". Крайните й листа са хоризонтални, широко разтворени и имат S-видна форма, страничните са по-коси, а средното е ромбовидно. Интересна особеност при „палметата" са свободностоящите листа, които не се допират едно до друго.

Точни аналогии на този вариант има в РИМ–Варна – от с. Доброплодно, Варненско (Плетньов, Павлова 2000, 77, 176, 229, табл. XXXVIII/673), с. Надарево, Търговищко – 1 (Конаклиев 2005, табл. I: 1) и 1 от крепостта при с. Ветрен, Силистренско, датирана в X век (Атанасов, Йорданов 1994, 21, табл. III_{20}).

• Бронзова лята апликация с листовидна форма и тънък профил (обр. 4.8). Размери: 1,6 x 1,35 x 0,09 см. Опакото е негатив на лицето. Вариант с малки размери. Формата е сравнително широка. Има гладка, леко изпъкнала повърхност. В основата и на върха са разположени пъпковидни издатъци. Асиметрично в едната половина впоследствие е бил пробит отвор с малък диаметър – вероятно след ремонт, за повторно използване, въпреки че двата прави нита за закрепване са запазени в сравнително добро състояние.

Аналози на апликацията са известни от РИМ–Шумен – 2 броя (Инв. №20849; №21097), ИМ–Разград – 1 и РИМ–Варна – 9 (Плетньов, Павлова 2000, табл. VIII/145–153, 41, 141-142, 199). Всички горепосочени примери са датирани в рамките на IX–X век и по тази причина преславският екземпляр също трябва да се отнесе към този период.

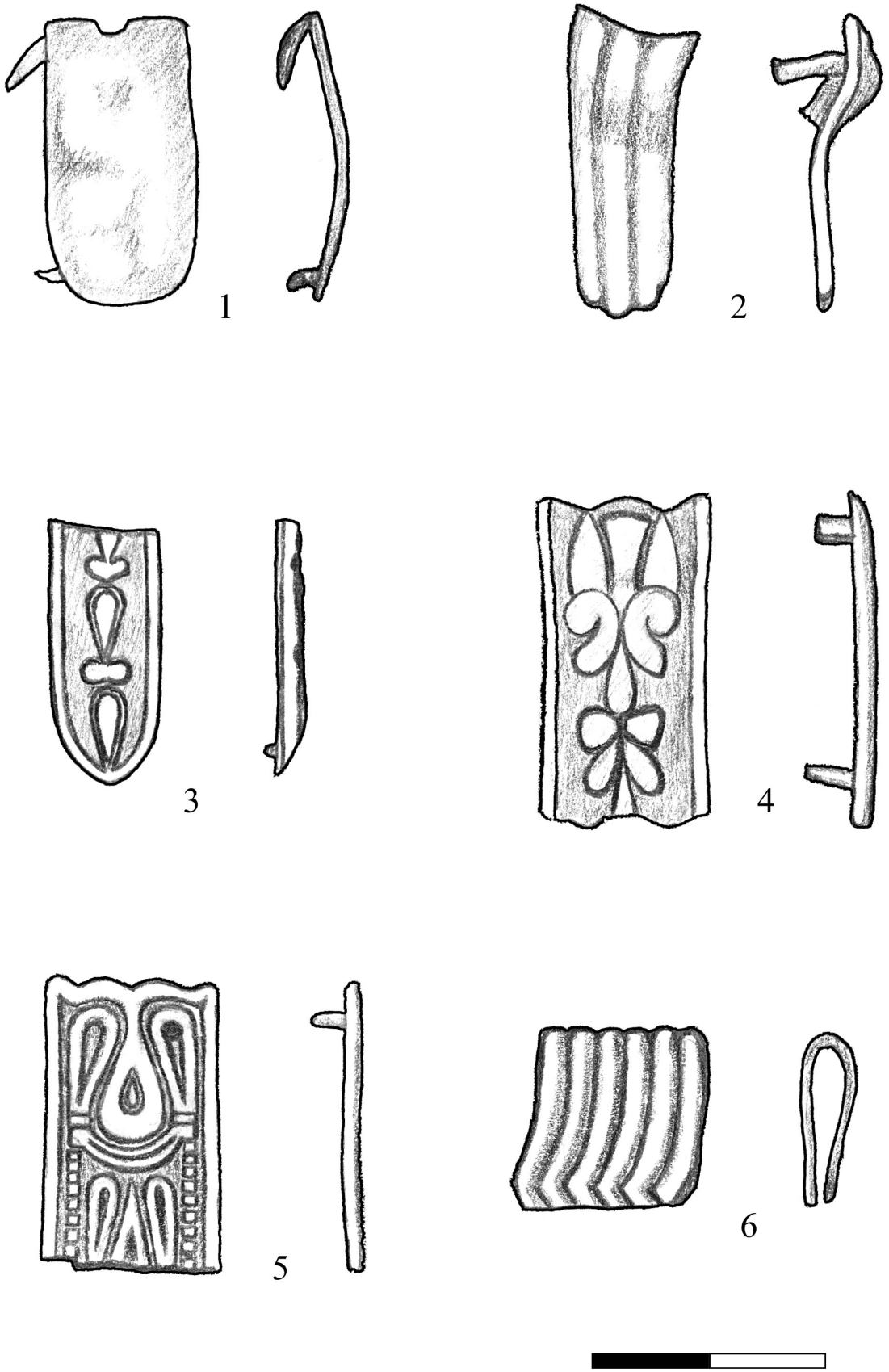
• Бронзова лята апликация с кръгла форма и тънък профил (обр. 4.9). Размери: диаметър 1,84; дебелина 0,11 см. Тъй като около ¼ от нея е отчупена, съществува възможност да е имала издължена капковидна или листовидна форма. Опакото е конкавно и гладко. Към ремъка е прикрепвана с помощта на два нита. Повърхността е равна. Центъра на полето е украсен с врязан кръг, образуван от плътно наредени с върховете навън равнобедрени триъгълници.

Поради липсата на точни аналогии и общите с апликациите от X–XI век характеристики, като техника на изработване, начин на закрепване, материал и размери, датировката и тук вероятно се заключава във времето от края на X до средата на XI век.

• Бронзова лята апликация (обр. 4.10) с ромбоидна форма и дъговидно извити, конкавни страни, образуващи лъчи с широка основа. Два от върховете им са отчупени. В пространствата между тях е разположена по една едра псевдогранула. Размери: 2,5 x 2,5 x 0,17 см. Профилът е сравнително дебел, а опакото представлява негатив на лицето. Прикрепването е ставало с помощта на три нита. Ръбът на пластината е подчертан с изпъкнал бордюр. Центърът на „звездата" е зает от издаден полусферично над останалата част от лицето кръг. В основата си полусферата е обиколена от релефен обръч.

Въз основа на характерния за периода X–XI век тип псевдогранулация, използван при украсата, можем да поставим апликацията в същите граници.

• Бронзов ремъчен накрайник, лят (обр. 5.1) с правоъгълна форма и заоблени ъгли в края. Размери: 2,62 x 1,35 x 0,13 см. Профилът е тънък, опакото е равно. Повърх-

Обр. 5. Колании и ремъчни гарнитури
Fig. 5. Belt-fittings

ността е гладка, като липсва каквато и да е украса. В широката си част накрайникът има полукръгъл изрез с неизвестно предназначение, може би декоративно. Закрепването му към колана се е извършвало посредством три дълги шипа – два в основата и един при върха.

Размерите и формата на гарнитурата насочват към приблизителна дата IX–X век.

• Лят бронзов коланен край (обр. 5.2), огънат при основата на пластината. Размери: 3 x 1,1 x 0,17 см. Профилът е сравнително дебел и изглежда е бил прав. Опакото е равно. Върхът е оформен тройно, като средната част е по-дълга от страничните и се явява продължение на релефа минаващ надлъжно през целия накрайник, под формата на три успоредни линии. Така донякъде наподобява „конска муцуна" във фас. От закрепването са запазени два дълги нита в широкия край на гарнитурата. Друга украса освен релефното оформяне на повърхността няма.

Гарнитурата принадлежи към един тип накрайници, открити основно на територията и в района на Велики Преслав – местностите Селище, Бял бряг, Сакалова могила, както и един от Попина (Рашев 1984, 130, 131, обр. 1/з, к, л, м; 2/з, к, л, м). Специфичната им форма е наложила прекомерно издължаване и деформиране на образите, така че те наподобяват зооморфни маски. Изглежда новооткритият образец представя опростен вариант на украсата, който се доближава най-близо до екземплярите от Сакалова могила и Попина. При тях също липсват изрично обозначени очи – единствено двете надлъжни линии се извиват симетрично навън в основата на гарнитурата, образувайки нещо като „вежди".

Откритите в ранносредновековни пластове аналози са датирани в IX–X век.

• Бронзов лят накрайник (обр. 5.3) с издължена щитовидна форма, счупен в широкия си край. Размери: 2,4 x 1,04 x 0,14 см. Пластината е извита, има тънък и прав профил. Опакото е слабо конкавно и гладко. Закрепването е било с помощта на нитове, от които се е запазила основата на един от тях. Повърхността е украсена пластично и чрез позлатяване на мотивите, като позлатата е запазена само на места. Фона на орнамента представлява гладката повърхност на самата пластина, над която изпъкват елементите на украсата. Ръбът на накрайника е обрамчен от изпъкнал гладък бордюр (рамка). В средата на полето, надлъжно е разположен централният мотив, представляващ повтаряща се ритмично фигура, която започва от самия връх на коланния край. Първата фигура има издължена, листовидна форма изобразена с помощта на двойна линия, като самият й връх допира декоративния бордюр на гарнитурата. Веднага над нея е разположена втора фигура със същата морфология, при която обаче върха на „листото" се „развива" в две симетрични по-малки листа с почти кръгла форма, направени с единична линия. Третата фигура е запазена до половината, поради счупването и е идентична на втората, но е изцяло изобразена с единична линия и двете малки „листенца" в основата на голямото „листо" имат малко по-сплесната и заострена форма. Всички изпъкнали части на орнаменталния мотив са имали позлата.

Този тип накрайници са характерни за времето X–XI век. Подобни като форма, размери и донякъде украса са известни от манастира при Голямата базилика в Плиска (Георгиев, Витлянов 2001, 135, фиг. 70-13, кат. №67).

• Лят бронзов коланен край (обр. 5.4) счупен (?) в основата. Размери: 3,1 x 1,65 x 0,14 см. Профилът е дебел и пластината е съвсем слабо извита. Опакото е равно. Върхът на накрайника е оформен вълнообразно. Закрепването е ставало с помощта

на четири нита – по два в двата тесни края на гарнитурата. Украсата е релефна и представлява сложна флорална композиция с множество елементи. Орнаменталното поле е фланкирано по двете дълги страни от изпъкнал бордюр с полукръгло сечение. Акцентът на украсата са две групи фигури – малка и по-голяма, които взети заедно образуват растение силно наподобяващо лале. Голямата включва трилистник с две заострени листа, между които е разположено трето с трапецовидна форма и конкавно извити страни. От долу и трите са застъпени от двойка масивни волути, със завити навън краища. Под тях от пространството по между им „израства" единично листо. Буквално залепена към широката му долна част е условната втора група. Тя се състои от две двойки листа разположени една над друга. В горната двойка те имат неправилна, почти триъгълна форма с обли ъгли. От мястото, в което се допират под тях се развива втората двойка листа с правилна издължена и заострена форма. Композицията вероятно е завършвала с трето идентично листо, развиващо се от двойката над него, което обаче се вижда само до половината, възможно поради счупването ръба на пластината (?).

Морфологията и украсата на гарнитурата донякъде намира аналогии с такива от VIII–IX век и по-точно в елементи като трилистниците. Те са популярен орнаментален мотив сред паметниците на сасанидската и постсасанидската металопластика и се датират в периода от края на VII–началото на VIII век (Станилов 1992, 239). Тук те не са привързани, но несъмнено съществува сходство в стила на растителната орнаментика. Предвид значителните различия в украсата, преславската апликация може да се разглежда като развитие на по-ранни образци, от където са заети и съхранени елементи като трилистниците. По тази причина и в синхрон със засвидетелстваните примери на металопластиката от Велики Преслав, накрайникът трудно може да се постави в по-ранно от началото на IX век време.

• Лят бронзов коланен край (обр. 5.5) счупен в основата. Размери: 2,64 x 1,6 x 0,16 см. Профилът е дебел, а пластината права и леко извита навън (деформация ?). Опакото е равно. Върхът е оформен вълнообразно. Закрепването е ставало с помощта на нитове – от които е запазен един при върха (края) на апликацията. Украсата е плътно разположена и има сложен характер, не само поради факта, че начина, по който е изрязан условният връх, има пряко отношение към релефните изображения на повърхността на пластината. И тук негативът представлява фона, върху който изпъкват всички части на орнамента имащ безусловно антропоморфно естество. Елементите на украсата са организирани така, че да оформят силно стилизирано човешко лице, при което ясно се различават очи, нос, уста, както и мотиви вероятно изобразяващи основните части на тялото. Прави впечатление големият нос и издължената форма на очите – изобразени в еднакъв стил. В горната си, тясна част, носът се свързва с минаващия по периферията на пластината изпъкнал бордюр, който при върха на пластината е извит вълнообразно и най-вероятно представлява веждите на лицето. Очите, подобно на носа, са с листовидна форма, като стеснявайки се надолу достигат и се свързват с двата края на дългата и извита затворена „уста", която изглежда има „усмихнато" изражение. В дясното „око" е пробит отвор на мястото, където се е намирал единият от двата нита – вероятно вследствие на по-късна поправка (промяна на функцията ?). Под краищата на устата, надолу се спускат по една редица малки правоъгълници стигащи до счупения край на апликацията. Те ограждат група от два листовидни елемента с един триъгълен между тях. Възможно е листовидните съвсем символично да играят роля на ръце, а триъгълният – на къси крака. Интерпретацията

на гарнитурата, като коланен край не е сигурна – най-вече поради наличието на цяла група сходни по форма и украса апликации разгледани от Р. Рашев и функционално определени от него като „издължени четириъгълни апликации със заоблен долен край, закрепвани върху къси ремъци спускащи се от колана" (Рашев 1984, 129).

От публикуваните до сега 12 апликации с „лицеви" образи, 6 могат да бъдат поставени в една и съща стилистична и орнаментална група с разглежданата тук гарнитура. Последните се откриват основно в Преслав и околността му – в местностите „Под Вълкашина", „Селище", „Бял бряг", „Сакалова могила" (Рашев 1984, 129–135). Този тип антропоморфни образи („маски") стилистично заимства конфигурацията на растителната орнаментика, която те наподобяват (Станилов 2005, 114, обр. 3: 1). Най-характерният декоративен похват при тях е начинът, по който са изобразени стилизираните човешки лица – чрез прекомерното им издължаване заедно с всички вертикални елементи в тях. Това донякъде може да се обясни с издължената форма на апликацията, но очевидно не е единствената причина, тъй като имаме и примери с пропорции, които не се съобразяват с размерите на пластината – такъв е екземплярът открит в м. „Под Вълкашина" в Преслав (Рашев 1984, обр. 2: ж). Останалите имат ясно подчертани издължени носове и малки, хоризонтално разположени, леко наклонени очи, често свързани с носа (Рашев 1984, обр. 2: з, к, л, м). Точно тук стават видни и отличията на настоящия екземпляр от гореописаните. Единствено апликацията от м. Под Вълкашина със своите очи имащи вертикално разположена надлъжна ос и широк нос с намалена дължина, който не е свързан с тях, може да се приеме за някакъв паралел. Не на последно място трябва да се отбележи и впечатляващата изработка на новата находка. Може да се каже, че качеството и сложността на изобразените мотиви значително превъзхождат тези на вече известните ни аналози от територията на България. В отличие от тях орнамента не само заема цялата повърхност на апликацията, но и всички негови елементи са старателно предадени чрез плътни, сигурно направени линии, за по-добро подчертаване на фигурата. Несъмнено всички тези особености поставят находката на нивото на металните украси предназначени за високопоставени лица и само материалът, от който е изработена, пречи тя да бъде причислена към елитарните паметници на художествения метал.

Появата и разпространението на този тип „лицеви" образи може да се постави най-рано в IX век. От това време са и най-ранните примери намерени в културните пластове на старобългарските паметници и датирани според археологическия материал в IX-X в. (Рашев 1984, 131). Това време обхваща, както езическия така и християнския период от историята на българската държава. Очевидно е, че „лицевите" образи нямат нищо общо с християнството и най-вероятно принадлежат на езическата традиция, дори и да са се появили след покръстването. Известни са достатъчно примери на религиозен синкретизъм и устойчиви езически преживелици в християнския период, при което е възможно въпросните изображения да са имали и една сравнително късна популярност в рамките на X–началото на XI век. Тъй като най-вероятният период на разпространение на тези „лица" е езическият, то смисълът и значението им на апотропеи е най-логичен. Открит за погледа, с трайна лична принадлежност, коланът е бил подходящо място за носене на подобни предмети. Апликациите-амулети от този тип са били предназначени да отблъснат враждебните за човека невидими духове и най-вероятно са свързани с шаманските вярвания (Рашев 1984, 135) битуващи в прабългарското езическо общество.

• Половина от оловна гайка за колан (обр. 5.6). Размери: 1,63 x 1,5 x 0,56 см. Счу-

пена е малко след средата на орнамента. Повърхността ѝ е разчленена от шест релефно обособени с плитки канелюри надлъжни пояса, които са опасвали без прекъсване гайката. Всички пояси извиват в една посока в средата на полето по ширина, като образуват своеобразен връх на гайката, сочещ най-вероятно по посока на токата при поставянето.

• Бронзова гайка с подобна релефна украса е открита при скелет №2 от масовия гроб в старобългарския некропол в Кюлевча (Въжарова 1976, 128, 132, обр. 81/4). Последната представлява пластинка с нагъната повърхност, споена в задната страна. И при нея се забелязват шест или седем релефни ивици, които обаче не извиват, а са хоризонтално разположени. Гробът и материалите в него са датирани между VIII и IX/X век (Въжарова 1976, 128).

• Бронзова плочка за пръстен с кръгла форма, лята (обр. 6.1). Размери: 1,74 х 0,96 х 0,53 см. Профилът е прав, а опакото е равно с малка ямичка в средата, като не личат никакви следи от приспособления за прикрепване. Това навежда на заключението, че екземплярът е полуфабрикат. Декоративната композиция има интересно решение. Нейно ядро представлява широко отворен конус с леко конвексни страни и връх завършващ с овална пъпка. Конусът е обрамчен от рамка разделена на малки сектори (сегменти). Овалната форма на апликацията е нарушена от два трилистника, които я фланкират. И при двата средното листо е по-дълго от страничните, но при единия, това е силно изразено, което вероятно се дължи на дефект при отливането или несъвършенство в калъпа.

• Интересният тип на плочката за пръстен е допълнен от екземпляр, представляващ негов вариант (обр. 6.2) с размери 1,52 х 1,02 х 0,33 см. При него конусът е заменен от слабо изразено полусферично ядро. Профилът е прав, опакото е равно и гладко с леко конкавен център, тъй като и тя е имала сходен на първата начин на закрепване. Около него е оформен тънък пояс, който го разделя от секторната рамка, подобна на тази от първия вариант. Тук тя е с неправилна форма и по-голяма ширина в едната си част. Плочката завършва по неестествен начин, което най-вероятно се дължи на брак при производството ѝ или опит за преправяне. По тази причина само от едната страна е запазен трилистник, при който обаче средното листо е украсено с допълнителна пъпка. Най-вероятно двете находки представляват полуфабрикати, подготвени за прикрепване към халки за пръстени. Плочки с характерната украса от „трилистници" са открити при Скала (Йотов, Атанасов 1998, 114, табл. CVII/375), Ветрен (Атанасов, Йорданов 1994, 23, табл. V_{48}), Дуранкулак (Меламед 1989, 137, 145, табл. V/7), средновековният некропол до гара Табачка, Русенско (Станчев 1984, 37, обр. 4а), Диногеция (Ştefan, Barnea, Comşa 1967, 284, fig. 170_2) и др. Всички посочени паралели са датирани в рамките на X–началото на XI век.

Към тази група украси трябва да бъдат прибавени още два екземпляра изпълнени в същия декоративен стил, но със значителни различия по отношение на морфологията (обр. 6.3, 4).

• (обр. 6.3). Размери: 2,24 х 1,34 х 0,1 см. Липсва ясно изразено релефно ядро. Профилът е тънък и прав. Опакото е равно. Условно ядро на орнамента се явяват четири врязани, равнобедрени триъгълника насочени с върховете си един към друг, без да се допират, така че да се образува равнораменен „латински" кръст. И тук присъства бордюр разделен на сектори, както и два трилистника поставени срещуположно в една ос с основите на два от триъгълниците. Интересно е, че те имат по-дебел профил от основната част на апликацията.

Една кръгла бронзова апликация с ажурно изрязан кръст, открита при Голямата базилика в Плиска (Георгиев, Витлянов 2001, 146, фиг. 78/16), показва значително сходство по отношение на художествения похват използван за „конструиране" на основния орнамент. И там е изобразен равнораменен „латински" кръст, съставен от четири равнобедрени триъгълника с насочени навътре върхове, които не се допират. Датирана е с други материали в X-XI век. Очевидно същата концепция е приложена и в украсата на преславските полуфабрикати.

• (обр. 6.4). Размери: 1,6 х 1,35 х 0,15 см. Вторият пример е изработен по същия начин, но „кръстът" от триъгълници е „изместен" и не стои в една линия с единствения при този екземпляр трилистник, а се „разминава" с него. Липсата на срещуположен такъв ни насочва към мисълта, че и тук става въпрос за брак или полуфабрикат, което и в двата случая е признак за наличието на производство на художествен метал в района на намирането им – за съжаление той не може да бъде посочен по-точно от общото указание „Външен град на Велики Преслав".

Датировката със сигурност кореспондира с тази на предните две апликации в контекста на редицата стилови, морфологични и технологични сходства, които показват двете групи.

• Бронзово сферично копче с позлата, запазена частично. Съставено е от две припоени в основата кухи полусфери и петлик за пришиване към дрехата (обр. 6.5). Размери: Височина 1,3 см, диаметър 0,94 см.

Множество примери се откриват в почти всички средновековни селища и некрополи от периода X–XIV век – Перник (Чангова 1992, обр. 122/17), Урвич – там са датирани след края на XIV-XV век (Евтимова 1993), което само илюстрира устойчивостта, а същевременно и функционалността на типа в рамките на такъв голям период от време, без да получи някакво значително развитие, с изключение разбира се на украсата и орнаменталните мотиви.

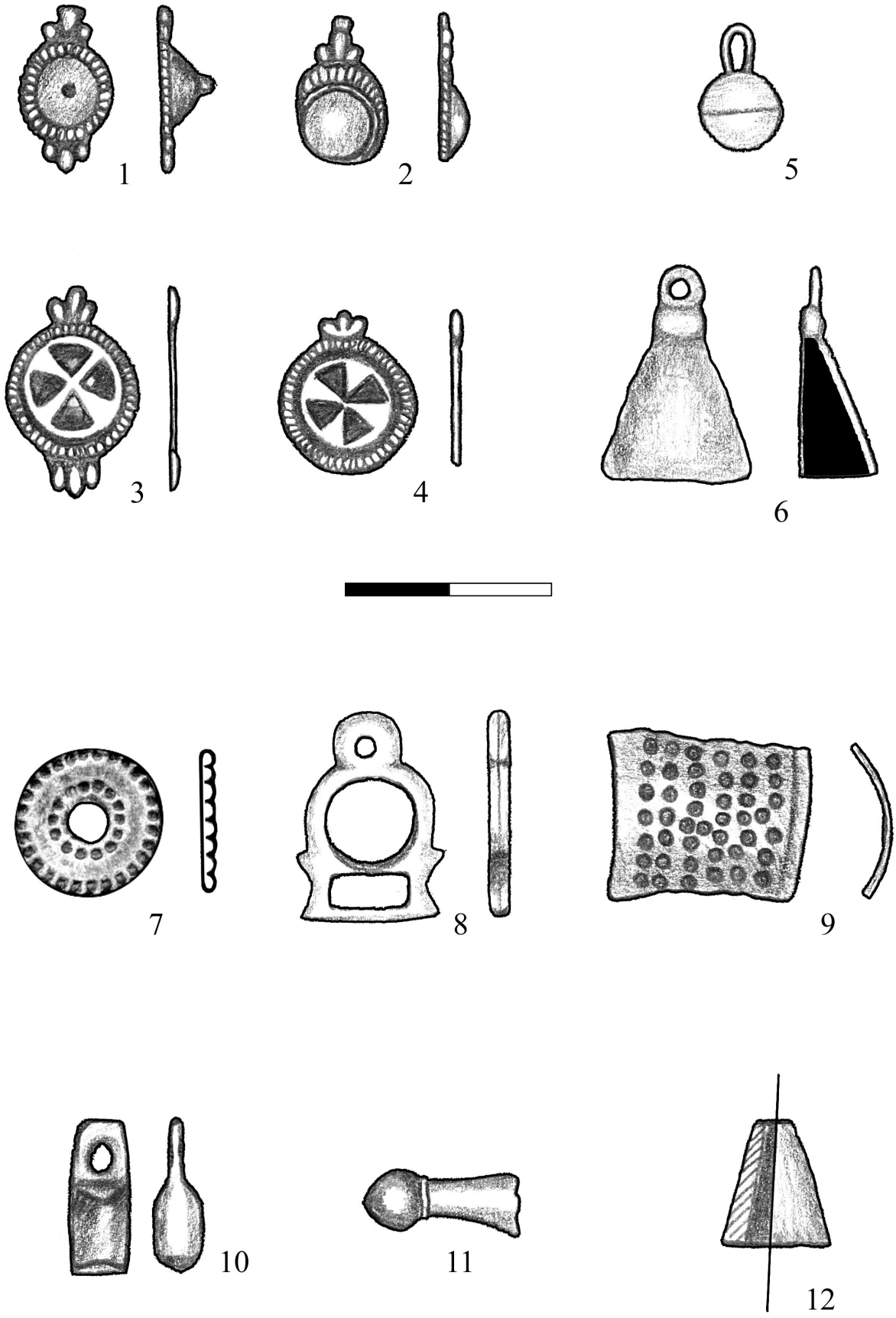
• Половина от бронзово звънче с конична форма (обр. 6.6). Размери: 2,23 х 1,44 х 0,18 см. Състояло се е от две припоени половини, като ухото за окачване има кръгла форма и е излято заедно с едната от тях, в случая запазената. Под него с декоративна цел е оформена овална релефна пъпка, която го отделя от конуса на звънеца. Езикът не е запазен.

• Бронзови звънчета с конична форма са открити в некрополите при Бдинци, Галиче и др. (Вължарова 1976, обр. 98/3 а, б; 142/16), но при тях петлика не стои извън тялото на звънеца, а е вписан в конуса му. Разпространението им е характерно за целия период на средновековието.

С тези находки ще бъде разгледана и една непубликувана апликация открита през 1968 г. от проф. Ст. Ваклинов при разкопките в северната част на Владетелските палати във Велики Преслав.

• Кръгла оловна (калаена ?) апликация с отвор в средата и слабо изпъкнало лице (обр. 6.7). Размери: диаметър 1,48 дебелина 0,17 см. Опакото е равно. Повърхността е украсена с два концентрични „псевдоперлени" реда разделени от широко гладко поле. Малкият, вътрешен кръг огражда кръглия отвор в средата на апликацията, докато големия върви по бордюра й. Има леко конкавно опако, като от двете страни на отвора симетрично са разположени две четвъртити ямички.

Интерпретацията на пластинката, като апликация е несигурна, но основание за това ни дават някои украси с подобна форма и орнаментация открити в печенежкия некропол от Одърци датиран в XI век (Дончева-Петкова 1998, 132). При една от тях

Обр. 6. Други находки
Fig. 6. Other finds

бордюрът е украсен с идентичен „псевдоперлен ред", има слабо изпъкнало вътрешно поле и кръгъл отвор в центъра (Дончева-Петкова 1998, фиг. 5/d). За близък аналог може да се приеме и една от апликациите, с нанесен малко по-навътре от ръба й псевдоперлен ред, изпъкнала централна част и кръгъл отвор, който в този случай не е обрамчен от зрънчест орнамент (Дончева-Петкова 1998, фиг. 5/f). Другият вариант от Одърци (Дончева-Петкова 1998, фиг. 5/g) има аналогични характеристики, но при него липсва отвор. Тези екземпляри са с по-големи размери от преславската (диам. 1,5–2 см), което съществено ги отличава, в контраст с морфологичните им сходства. Двойка бронзови апликации с позлата от късноаварския некропол при Čelarevo (разположен на левия бряг на Дунав – на ок. 20 км от Нови Сад), (Bunardžić 1985, Tomba 168, kat. 458), имат сходна форма и украса. При тях отворът в средата е запълнен с черна стъклена паста, а двата концентрични реда псевдогранули са съединени помежду си от четири, разположени срещуположно два по два, релефни лъча. Общата дата на некропола е поставена в края на VIII–първите десетилетия на IX век. Почти същите апликации са открити в гроб от некропола Јазово (Сърбия) – 12 броя и подобни в некропола Матичане (Сърбия) – 6 броя, където имат само един псевдоперлен ред близо до външния ръб (Марјановић-Вујовић, Томић 1982, 41, 42), но и в двата случая са отлети от сребро и позлатени. Първият е датиран в X век, а вторият в X–XI век. Три екземпляра открити в гроб от некропола при с. Янтра, Горнооряховско са датирани с монети в XIV век, каквато е и хронологичната рамка на некропола. Според изследвача те са част от колан и са служели за затягането му, чрез език със закривен шип, втъкван в отвора (Бъчваров 1993, 47). Оловните апликации открити при с. Негованци, Видинско (Митова-Джонова 1958, 39–59) са друг пример за разпространението и употребата на този тип в рамките на XIV век. За най-близък аналог на преславската може да се приеме една бронзова апликация от ИМ–Кубрат (Станилов 1993а, 145, обр. 5_2), която се различава единствено по начина на закрепване към ремъка – с два нита. Зрънчестите бордюри репликират в декоративните телти на две златни апликации от Преславското съкровище (Тотев 1982, 88, 89, фиг. 35), което показва, че елитарните и профанни метални гарнитури в някои случаи тиражират едни и същи образци. Употребата им на колана може да се свърже с окачването на различни предмети от номадския бит – ножчета, шила, торбички. Отворите на предназначените за апликиране към плат слаби, с фина украса гарнитури имат чисто естетическа стойност (Станилов 1993а, 145).

Широките хронологични граници, в които са регистрирани варианти на тези гарнитури (кр. VIII (?)–XIV век) показват изключителната им функционална и декоративна устойчивост. Въз основа на идентичните характеристики по отношение на морфология и украса, датировката може да се съгласува с установената за гарнитурите от некрополите при Одърци, Јазово и Матичане – най-общо в X-XI век. Възможна е и по-ранна дата, съобразена с датировките на аварските екземпляри – от втората половина до края на IX век.

Други

• Бронзова закопчалка за книга, лята (обр. 6.8). Размери: 2,14 x 1,47 x 0,28 см. Има характерна правоъгълна част с отвор за прикрепване към ремъка и кръгло щитче-закопчалка.

Напълно идентични екземпляри се откриват често на територията на средновековните селища (Мавродинов 1966, 230, 231, 277, обр. 266, 271/5, 274/1), (Милчев 1963,

34, обр. 13). Известни са от Плиска (Георгиев, Витлянов 2001, обр. 70/23), Преслав (Тотев 1998, табл. XXXVI/1, 2), Шумен (Антонова 1986, 49, табл. I_1), Перник (Чангова 1992, 143, обр. 130/2), Кърджали (Манева 1963, 77, обр. 4/б) и др., а също от Диногеция (Ştefan, Barnea, Comşa 1967, 295, fig. 173_{21}), Пъкуюл Луи Соаре (Diaconu, Vilceanu 1972, 155, fig. 62/14, 15), Херсонес (Якобсон 1952, 278, рис. 141/19–21) и Коринт (Davidson 1952, 268, Pl. 114_{2212}).

В литературата тези находки получават и друга интерпретация – като приспособления за закопчаване на дрехата, катарами за малки ремъци и др. Според А. Якобсон, те не се срещат в гробове от Крим и северен Кавказ, както и във варварските погребения от Коринт (Якобсон 1952, 278). Той счита, че този вид малки „закопчалки" са битували в определен социален кръг – в градската гръцка среда на Херсонес, която по своята култура и ориентация е била византийска. Вероятно, като византийско влияние, те са проникнали и са се разпространили в нашите земи през X-XI век. Не е изключено първоначалното им предназначение да е било за ремъчни гарнитури към облеклото, но получавайки и друго приложение на един по-късен етап във Византия, те да са станали популярни в българските земи с новата си функция.

• Част от бронзов напръстник (обр. 6.9). Размери: 1,93 x 1,67 x 0,12 см. Диаметърът в запазено състояние е бил около 2 см. Дебелина на пластината 0,14 см. По цялата повърхност на пластината са нанесени малки ямки, предназначени да поемат върха на иглата при работа. Единият ръб на напръстника е отделен от останалата част, чрез тънък и плитък улей, като така се подчертава леко изпъкналия бордюр.

Подобни напръстници са открити в средновековното селище при Дуранкулак – както в гробове, така и в жилища (Дуранкулак 1989, табл. V/24, 29, 30). Широкото им разпространение в нашите земи се свързва най-вече с Второто българско царство (XII–XIV век) и времето на късното средновековие.

• Малка бронзова „висулка", лята (обр. 6.10). Размери: 1,57 x 0,62 x 0,57 см. Почти половината от дължината на висулката е заета от плосък петлик за окачване с правоъгълна отвън и овална отвътре форма. Същинската й част в профил представлява сложна фигура подобна на правоъгълник със скосени ъгли.

Подобни висулки не са публикувани от други средновековни обекти, за да бъде направена дори и най-приблизителна аналогия. Необичайната й форма може да има декоративно предназначение, но това би имало ефект, само в случай че тя е окачвана в комплект с известен брой идентични на нея висулки или в съчетание с различни, като морфология и украса такива. Може да се допусне и използването й за екзагия или друга малка кантарна мярка.

• Отчупено рамо на бронзов Т-образен носач или част от палчата фибула (обр. 6.11). Размери: 1,66 x 0,7 см. Има цилиндрична форма и завършва със сферична главичка.

Ако се приеме за рамо на Т-образен носач, тогава датировката може да бъде поставена в рамките на втората половина на VII– началото на VIII век, тъй като хронологията на този тип гарнитури има сравнително тесни граници. В случай, че е част от палчата (лъчева) фибула, то тя трябва да се отнесе най-общо към IV–VI век, поради твърде оскъдната информация, която носят морфологичните й особености.

• Оловен конус с пресечен връх и надлъжен отвор (обр. 6.12). Размери: височина 1,17; диаметър 1,1 см. Повърхността е без украса. Отворът също се разширява конусовидно в посока широкия край на предмета.

Предназначението на находката е несигурно и предпазливо може да бъде опри-

личена на конус – част от конска сбруя, които заедно с халките са предназначени да свързват хоризонталните и вертикалните ремъци на оглавника. Такива конуси, основно бронзови, са известни като част от снаряжението на т. нар. „Тракийски юзда" още от периода V–III в. пр. Хр. (Владимирова 1994, 45–58).

* * *

Става ясно, че основната част от находките – 31 (обр. 2.1, 2, 6, 7; 3.1–5; 4.2–10; 5.1–6; 6.1, 2, 4–9), въз основа на стиловите си и морфологични характеристики, с голяма степен на сигурност попадат в периода IX–XI век, по-малко – 4 (обр. 2.9, 10; 3.6, 6.5), могат да бъдат отнесени към XII–XIV век. Прави впечатление и присъствието на предмети с вероятен късноантичен произход – 3 (обр. 2.4, 5, 8) и такива от ранновизантийската епоха – 3 (обр. 2.3; 4.1; 6.11), като обр. 6.11 е под въпрос, а обр. 6.10 и 12 са недостатъчно определими функционално, а от там и хронологически. Важно е също така да се отбележи, че сред пръстените няма такива с характеристики, които с голяма степен на сигурност да ги поставят в IX или първата половина на X век.

При коланните гарнитури се наблюдават четири начина за прикрепване към ремъка – чрез шипове, нитове, гайки и петлици. Най-използваната техника е занитването, използвана при 10 гарнитури – 1 тока (обр. 3.2), 5 апликации (обр. 4.4, 7–10) и 4 колани края (обр. 5.2–5), с шипове са 4–3 апликации (обр. 4.3, 5, 6) и 1 коланен край (обр. 5.1). Една тока е била закрепена едновременно с два нита и два шипа (обр. 3.1). Гайки са употребени при 3 гарнитури – 2 апликации (обр. 4.2; 5.6) и 1 пафта (обр. 3.6). С помощта на петлици са били прикрепени 1 тока (обр. 3.5) и 1 апликация (?) (обр. 4.1). Пет от накитите – 1 кръстче, 2 медальона, 1 конично звънче, 1 сферично копче (обр. 2.1–3; 6.5, 6), както и 1 апликация ? (обр. 6.10) и 1 закопчалка за книга (обр. 6.8) също имат петлици. За други може да се предположи, че са били пришивани или представляват полуфабрикати (обр. 6.1–4, 7). Всички находки са от бронз с изключение на 3, които са оловни (обр. 5.6; 6.7, 12). При един накрайник се забелязва позлата (обр. 5.3), а един пръстен (обр. 2.8) и една капковидна висулка (обр. 2.3) имат гнезда за инкрустация на скъпоценни камъни или цветни стъкла (паста).

В заключение може да се каже, че паметниците от четирите основни хронологични групи – III–IV, V–VII, IX–XI и XII–XIV век, несъмнено свидетелстват за наличието на живот в тези земи през съответните периоди. Процентното съотношение на материалите е и един донякъде относителен индикатор за интензитета и продължителността на обитаване в различните епохи, без това, разбира се, да се абсолютизира.

Намирането на артефакти с късноантичен и ранновизантийски произход трябва да се обясни със значителния интерес към региона, както в периода на трансформация на Римската империя от антична в средновековна държава, така и от времето на постепенното й превръщане в явлението, наречено по-късно Византия.

Безспорно, тази територия е експлоатирана най-динамично по време на Първото българско царство и най-вече в столичния период на Велики Преслав (IX–X век). Наличието на значително количество находки от ранния следстоличен (Византийски) период на града и от Второто българско царство не само потвърждават вече установените за Преслав културни пластове от X-XI и XII–XIV век, но и внасят допълнителна яснота за мащаба и аспектите на живота през късното средновековие на тази територия. Още веднъж са регистрирани и „косвени" следи от съществувалите през XII–XIV

в. сравнително големи занаятчийски и производствени „селища" в рамките на Вътрешния и Външния град и околността, само части от които, обаче са локализирани и проучени.

Цитирана литература

Айбабин, А. 1991. Келегейское погребение военного вождя. В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, 2. София: БАН, 28-35

Аладжов, Д., Балабанян, Д. 1972. Разкопки в с. Любеново през 1968 г. *Родопски сборник*, 3. София: БАН, 105-137

Антонова, В. 1986. Старобългарски колании украси от Окръжния исторически музей в Шумен. *ГМСБ*, 12, 49-54

Атанасов, Г. 1987. Традиционен български накит (по повод колекцията от пафти в Силистренския музей). *Българска етнография*, 4, 25-37

Атанасов, Г., Йорданов, И. 1994. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен: Славчо Николов и &

Балкански, И. 1977. Средновековни некрополи в Кърджалийски окръг. Албум. София

Баранов, И. 1989. Грунтовые могильники второй половины VII–X вв. в Крыму. В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, 1. София: БАН, 159-176

Бъчваров, И. 1993. Янтренски некрополи (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново: ИК Витал"

Дончева-Петкова, Л. 1983. Кръстове-енколпиони във Варненския музей. *ИНМВ*, XIX, 113-124

Ваклинова, М. 1993. Материали и производство на Преславската каменна пластика. *Преслав*, 5. София: БАН, 68-101

Владимирова, В. 1994. Състав и предназначение на апликациите към конска сбруя в Тракия през V–III в. пр. Хр. *Анали*, 1, 45-58

Въжарова, Ж. 1965. *Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI–XI в.* София: БАН

Въжарова, Ж. 1976. *Славяни и прабългари по данни от некрополите от VI–XI в. на територията на България.* София: БАН

Генова, Ев. 1981. Средновековният некропол в местността „Стражата" край гр. Плевен. *ИНИМ*, III. София, 55-183

Георгиев, П., Витлянов, Ст. 2001. *Архиепископията-манастир в Плиска.* София: АИ Проф. Марин Дринов, Pensoft

Грабар, А. 1983. Разцвет на източното изкуство във византийския двор по време на Македонската династия. В: *Андрей Грабар. Избрани съчинения*, 2. София: Наука и изкуство, 38-67

Даркевич, В. 1975. *Светское искусство Византии. Произведения византийского художественого ремесла в Восточной Европе X–XIII века.* Москва: Искусство

Дурново, П. 1979. *Очерки изобразительного искусства средневековой Армении*. Москва: Искусство

Евтимова, Е. 1992. Средновековни пръстени от Мишевско. *ГНАМ*, VIII, 299-308

Залесская, В. 1991. Образ Ники в раннесредневековой пластике из Александрии. *СГЭ*, 55, 42-44

Залесская, В. 1997. *Прикладное искусство Византии IV–XII веков: Опыт атрибуции. Санкт Петербург*

Залесская, В. 1998. Образы небесных вестников на некоторых памятниках прикладного искусства Византии. В: *Античная древность и средние века*. Екатеринбург, 245-250

Йотов, В., Атанасов, Г. 1998. *Скала. Крепост от X–XI в. до с. Кладенци, Тервелско*. София: Pensoft

Койчева, К. 1992. Средновековният некропол на Габрово. *Приноси към българската археология*, I. София: Аргес, 265-270

Конаклиев, А. 2005. Колани апликации от с. Надарево, Търговищко. *Проф. д. и. н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура.* В. Търново: Св. св. Кирил и Методий, 230-242

Мавродинов, Н. 1966. *Старобългарското изкуство XI–XIII в.* София

Манева, Е. 2000а. *Крстеви – средновековна некропола*. Скопје

Манева, Е. 2000б. *Средновековна некропола Пепелиште – локалитет Трнче – Ст*реа. Скопје: Македонска цивилизација, табл. XXIII–XXV

Манова, Ек. 1963. Разкопки на средновековна църква в Кърджали. *Археология*, V, 3, 75-83

Марјановић-Вујовић, Г., Томић, Г. 1982. *Накит на тлу Србије – из средновековних некропола од IX–XV века (Каталог)*. Београд

Меламед, К. 1989. Средновековните некрополи. В: Тодорова, Х. (ред.). *Дуранкулак, т. 1*. София: БАН, 111–147

Милчев, А. 1963. Ранносредновековни български накити и кръстове-енколпиони от Северозападна България. *Археология,* V, 3, 22-36

Митова-Джонова, *Д*. 1958. Археологически данни за селската носия в средновековна България през XIV век. *ИЕИМ*, 3, 39-59

Миятев, Кр. 1922. Палестински кръстове в България. *ГНМ*, 59-89

Наследникова, В. 1974. *История на българския костюм.* София: Наука и изкуство

Нешева, В. 1985. Средновековни накити от Варненския музей. *ИНМВ*, 21 (36), 114-120

Писарова, В. 1988. Средновековни пръстени от фонда на окръжния исторически музей в Кюстендил. *ИНИМ*, VII, 156–169

Плетньов, В. Павлова, В. 2000. Ранносредновековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей. *ИНМВ*, 30-31 (45-46), 1994–1995, 24-239

Попов, Ат. 1985. Художествените занаяти в Търнов. В: *Културата на средновековния Търнов (Сборник материали от научна сесия, посветена на 800-годишнината от възстановяването на българската държава, Велико Търново, октомври 1985)*. София: БАН, 66-83

Раис, *Д*. 1939. Иранские елементы в византийском искусство. В: *III Международный конгресс по иранскому искусство и археологии. Доклады,* 2. Москва–Ленинград, 207-208

Рашев, Р. 1984. За езическия лицев образ (по повод някои колански украси). *Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов*. София: БАН, 129-135

Рашев, Р. 1992. Българският колан през VIII–IX в. *ГНАМ*, VIII, 243-248

Станилов, Ст. 1991. Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей (Разкопки и проучвания 22). София: БАН, 5-70

Станилов, Ст. 1992. Към въпроса за пръстена от Мътница. *ГНАМ*, VIII, 233-242

Станилов, Ст. 1993а. Преславското съкровище и произходът на старобългарската металопластика. *Преслав*, 5, 138-164

Станилов, Ст. 1993б. Две групи старобългарски ремъчни украси от Североизточна България. *Плиска–Преслав*, 6, 152-163

Станилов, Ст. 1995. Метални гарнитури за ремъци и облекло от Двореца във Велики Преслав. *Плиска–Преслав*, 7, 110-135

Станилов, Ст. 2005. Тезата за „лицевия образ" и паметниците на художествения метал на Долния Дунав. В: *Проф. д. и. н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура.* В. Търново: „Св. св. Кирил и Методий", 113-123

Станчев, Д. 1984. Ранносредновековен некропол до гара Табачка. *ГМСБ*, X, 33-43

Станчев, Ст., Иванов, Ст. 1958. *Некрополът до Нови Пазар*. София: БАН

Тотев, Т. 1982. *Преславското златно съкровище*. София: ДИ Септември

Тотев, Т. 1998. *Дворцовият манастир в Преслав*. Шумен: Антос

Тотев, Т. 2004. Сондажни проучвания в местността Стамбол Йолу край Велики Преслав. *Плиска–Преслав*, 10, 229-243

Чангова, Й. 1972. *Средновековно селище над тракийския град Севтополис (IX–XIV в.).* София: БАН

Чангова, Й. 1992. Перник, т. 3. София: БАН

Якобсон, А. Л. 1952. Раннесредневековый Херсонес. *МИА СССР*, 63. Москва-Ленинград: АН СССР

Aleksova, B. 1966. *Demir kapija*. Skopje-Beograd

Babić, B. 1975. The report on the old Slavic findspots in Macedonia. *Balcanoslavica*, 4, 127-138

Borisov, B. 1989. Articles of Adornment Rings. Djadovo. Medieval Settlement and Necropolis (11–12th Century), vol. 1, Tokyo: Tokai University Press

Bunardžić, R. 1985. *Čelarevo. Risultati delle ricerche nelle necropoli dell' alto medioevo*. Rome

Davidson, G. R. 1952. Corinth. Results of Excavations conducted by The American School of Classical Studies at Athens, vol. XII, *The minor objects.* Princeton, New Jersey: J. J. Augustin, Glückstadt

Diaconu, P. 1969. Einige Zierrate und Zaumzeugstücke von Păcuiul Lui Soare. *Dacia*, XIII, 501–506

Diaconu, P., Vilceanu, D. 1972. *Pacuiul lui Soare,* I, Bucureşti: Citatea Bizantină

Doncheva-Petkova, L. 1998. Adornments from a 11th Century Pechenegs' Necropolis by Odartsi Village, Dobrich District (North-Eastern Bulgaria). *Archaeologia Bulgarica*, II, 3, 126-138

Hensel, W. 1980. *Styrmen nad Jantra (Bulgaria). Badania archeologiczne w latach 1961–1964; 1967–1968*. (Praca zbiorowa pod red. Witolda Hensla). Wroclaw, Warszawa, Krakow, Gdansk: Widawnictwo PAN

Protič, A. 1930. Les Origines Sassanides et Byzantines de l'Art Bulgare. In: Études sur l'histoire et sur l'art de Byzance: *Mélanges Charles Diehl*, vol. 2, *Art*. Paris: E. Leroux, 137-159

Ştefan, Ch., Barnea, I., Comşa, M. 1967. *Dinogetia, I,* Bucureşti: Akad. RSR

Stiegemann, C. 2001. Byzanz. Das Licht aus dem Osten. Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert. 06.12.2001–28.04.2002, Paderborn

Metal decorations from Veliki Preslav

Petar Dimitrov

Summary

A field survey aided by a metal-detector and conducted within the Inner and Outer city walls (mainly along the low river terrace 'Selishte') of Veliki Preslav in the period 2002 – 2004 has revealed a fair number of metal objects (44 in total). They consist of mostly belt-fittings but also jewellery and some single finds. Due to the lack of clear archaeological context, the attempt of their identification offered in the present paper, rests solely on their stylistic, morphological and technological characteristics and their similarity to securely dated artefacts. Hence, the newly found examples of medieval metalworking cannot improve the precision of the absolute dates and the chronology of these types of artefacts but can contribute to the archaeological map of the site, as well as can serve for diversification of already known types and variants. The examples presented here generally date to 9th – 14th c. AD.